

Článek 68 ústavy Ruské federace (která zahrnuje 21 republik) (z 12. 12. 1993) říká:
 /1/ Ruština je úředním jazykem Ruské federace na celém jejím území.
 /2/ Republiky jsou oprávněny ustavit vlastní úřední jazyky, které se spolu s ruštinou užívají v místních úřadech a státních institucích.
 /3/ Ruská federace zaručuje všem svým obyvatelům právo uchovávat vlastní rodný jazyk a vytvářet podmínky pro jeho zkoumání a rozvoj.

Ruština má oficiální status jako pracovní jazyk ve všech organizacích Organizace spojených národů, v Organizaci pro bezpečnost a spolupráci v Evropě a v UNESCO.

Všechny bývalé republiky SSSR začlenily do své ústavy článek, specifikující svůj titulární jazyk jako jazyk úřední.

Sovětský zákon o jazycích SSSR (z 24. 4. 1990), vyžadující povinnou výuku ruštiny jakožto úředního jazyka SSSR, se stal po rozpadu komunistického státu bezpředmětný. Znalost ruštiny je však v bývalých republikách živá. Bělorusko, kde se ruština uplatňuje v právním systému i ve veřejném životě, má speciální ruské školy a televizní kanály v ruštině, vydává knihy i noviny. Znalost ruštiny je velice rozšířena i v dalších bývalých republikách a také v Mongolsku, kde vycházejí ruské noviny, *Новости Монголии*. V Lotyšsku existuje řada škol s výukou ruštiny, ruské televizní programy, noviny, knihovny a divadla, a ruština se užívá po vzájemné dohodě v právním systému. Na Ukrajině je užívání ruštiny zajištěno článkem 10 ústavy, přijaté 28. 6. 1996.

V zemích bývalého sovětského bloku bylo studium ruštiny povinné na školách a v menším rozsahu i v terciární sféře. Jazyk však byl často pokládán za nástroj ideologické propagandy, a proto úroveň jeho znalosti bývala nízká. Mnoho z nově nezávislých států nahrazuje ruštinu západoevropskými jazyky, zvláště angličtinou, v menším rozsahu pak němčinou, francouzštinou a španělštinou. Na Slovensku se ruština dosud vyučuje jako druhý nebo třetí jazyk na středních školách. V Maďarsku se učitelé ruštiny přeškolili na učitele angličtiny, němčiny, francouzštiny nebo španělštiny; v Polsku ruština nachází uplatnění jako normální prostředek ekonomických a kulturních kontaktů. V bývalé NDR se požaduje znalost ruštiny jako »druhého jazyka« asi u dvou až tří tisíc studentů ročně a u pracovníků obchodu, kteří tráví v Rusku delší období. V Rumunsku žije 9 000 Rusů a 31 000 Lipovanů (ruských starověrců, kteří uprchli před pronásledováním k ústí Dunaje v 18. stol.), a kromě toho se ruština (csl. redakce) užívá k bohoslužbám křesťanského kultu starého obřadu; ruština přestala být povinná ve školách od r. 1964, ale dosud se vyučuje jako první nebo druhý cizí jazyk. V Bulharsku je nyní nepovinná v mnoha školách a někteří učitelé ruštiny se rekvalifikují na výuku jiných jazyků; ruština má dobrou pozici na univerzitách v Sofii, Velkém Trnovu a Plovdivu.

Ruština se dosud udržuje také v některých emigrantských komunitách, zvláště v Paříži, kam vedly tři vlny emigrantů od r. 1917; tato komunita má nyní svou pátou generaci. Knihy v ruštině vydává YMCA Press a také Institut des langues slaves. V zachování jazyka hraje významnou roli pravoslavná církev, bohoslužby se však kvůli mladším Pařížan-

nům ruského původu často konají francouzsky. K dlouholetým rusky mluvícím komunitám v Austrálii (18 000), Kanadě (32 000) a Americe (461 000) se nově přiřadila výrazná rusky mluvící komunita v Izraeli.

Auty, R., Obolensky, D. (ed.) 1977. *An Introduction to Russian Language and Literature (Companion to Russian Studies, sv. 2)*. Cambridge.

Černych, P.Ja. 1962. *Историческая грамматика русского языка*. Moskva.

de Bray, R.G.A. 1969. *Guide to the Slavonic Languages*, přepr. vyd. London.

Entwistle, W.J., Morison, W.A. 1949. *Russian and the Slavonic Languages*. London.

Falla, P. (ed., English-Russian), Wheeler, M., Unbegaun, B. (ed., Russian-English) 1993. *The Oxford Russian Dictionary*, revised and updated by C. Howlett. Oxford and New York.

Filin, F.P. (ed.) 1979. *Русский язык. Энциклопедия*. Moskva.

Kirkwood, M. 1993. Soviet Language Laws: 1989–90. In P.J.S. Duncan, M. Rady (ed.), *Towards a New Community. Culture and Politics in Post-Totalitarian Europe*, London, 147–60.

Mathews, W.K. 1960. *Russian Historical Grammar*. London.

Timberlake, A. 1993. Russian. In Comrie, B., Corbett, G.G. (ed.), *The Slavonic Languages*, London, 827–86.

Vlasto, A.P. 1988. *A Linguistic History of Russia to the End of the Eighteenth Century*. Oxford.

Wade, T. 1992. *A Comprehensive Russian Grammar*. Oxford.

TERENCE WADE / zk

Kol. autorů. 1979. *Příruční mluvnice ruštiny pro Čechy I–II*. 3. vyd. Praha.

Kol. autorů. 1979. *Russkaja grammatika I–II*. Praha.

Kopeckij, L., Havránek, B., Horálek, K. (ed.) 1952–1964. *Velký rusko-český slovník I–VI*. Praha.

Leška, O. (v tisku) *Jazyk v strukturním pojetí. Tři kapitoly ze synchronní a diachronní analýzy ruštiny*. Praha.

Savický, N., Šlaufová, E., Šišková, R. 1999. *Rusko-český a česko-ruský slovník neologismů*. Praha.

Šroufková, M., Vencovská, M., Pleský, R. 1998. *Rusko-český/Česko-ruský slovník*. Praha.

Rutulština → Daghestánské jazyky

Ř

Řečtina

Řečtina představuje samostatnou větev → **indoevropské jazykové rodiny**, i když je pravděpodobné, že kdysi tvořila poměrně uzavřenou podskupinu → **indoíránských jazyků**

a → **arménštiny** uvnitř indoevropštiny. V Evropě se mluví řecky v Řecku a na Kypru, pomíneme-li řecké přistěhovalce v Německu a ve Velké Británii.

Původ a nejstarší památky

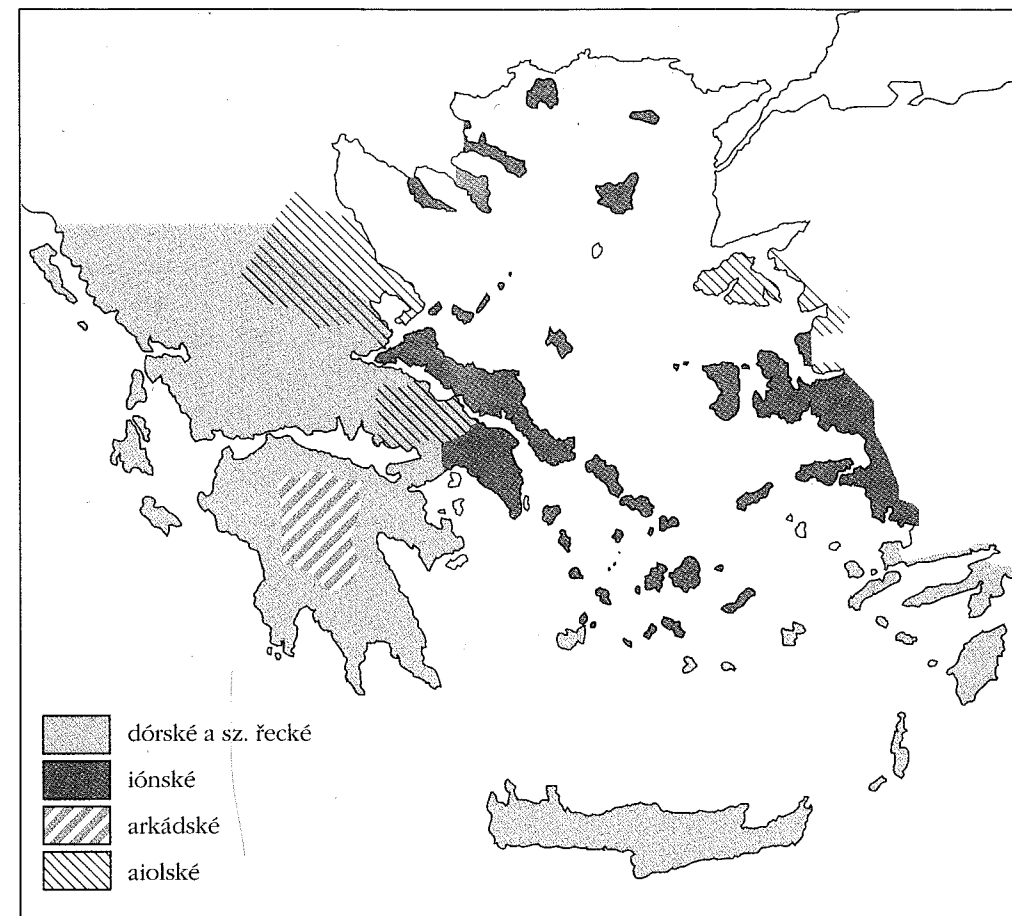
Dnes se všeobecně přijímá, že řečtina je výsledkem kontaktu mezi původním balkánským obyvatelstvem a indoevropskými dobyvateli kolem r. 2000 př.n.l. Ze všech indoevropských jazyků má řečtina nejdelší nepřetržitě zaznamenané dějiny. Její nejstarší památky, korpus hliněných tabulek psaných slabičným → **lineárním písmem B**, pocházejí z 2. poloviny druhého tisíciletí př.n.l. Dochované texty zaznamenávají podrobnosti hospodářské činnosti mykénské civilizace jižního Řecka a Kréty (název podle Mykén, jednoho z hlavních center na Peloponésu).

Po zhroucení mykénské civilizace kolem r. 1200 př.n.l. písmo na několik staletí zmizelo a nastoupila tzv. řecká temná staletí. Koncem 9. nebo počátkem 8. stol. se písmo objevilo znovu, tentokrát prostřednictvím fénické abecedy, v níž byly redundantní znaky pro souhlásky přehodnoceny tak, aby vyjadřovaly samohlásky (latinské písmo bylo přejato z řeckých kolonií v jižní Itálii; řecká abeceda viz obr. 12). Nejstarší dochované nápisy v řeckém písmu jsou vyškrabány na hliněných nádobách a pocházejí z 2. poloviny 8. stol. Od té doby je těchto památek stále více a velké soubory »úředních« nápísů na kameni a bronzě se vyskytují ve všech částech řeckého světa asi od 5. stol.

Dialekty v klasickém období

Politická rozdrobenost Řecka v této době znamenala, že každé město užívalo pro své úřední účely místního dialektu, a proto dnes máme k dispozici obsáhlý informativní materiál o starořecké dialektologii (viz mapa 15). Zhroucení mykénské civilizace mělo za následek masovou emigraci během období »temných staletí«, kdy byly založeny kolonie v Egejské oblasti, podél pobřeží Malé Asie a Černého moře, v severní Africe, na Sicílii a v jižní Itálii («Magna Graecia – Megalé Hellas») a daleko na západě (Marseille). Ve všech těchto koloniích se hovořilo nářečím mateřského města, avšak ani jejich nevyhnutelný vývoj k nezávislosti nepřekonal vytříbený smysl pro řeckou kulturní identitu, podporovaný obchodem a častým cestováním, což zajistilo, že různé dialekty zůstaly vzájemně srozumitelné.

Dialekty klasického období (5.–4. stol. př.n.l.) se běžně dělí na podskupinu východořeckou, která zahrnuje attičtinu (Athény a Attika) a úzce příbuzné dialekty iónské (střední a severní egejská oblast a většina pobřeží Malé Asie), a na druhé straně arkádské (centrální Peloponésos) spolu s kyperskými; tato skupina zahrnuje peloponéské dórské dialekty (zbytek Peloponésu a jeho kolonie, v to počítáme i řadu jihoegejských ostrovů a většinu italské oblasti Magna Graecia a řecké dialekty severozápadní. Aiolské dialekty (Thessalie, Boiótie a ostrov Lesbos s přilehlým územím v Malé Asii) snad původně západořeckého typu s ranou východořeckou příměsí (snad jako »most« mezi většími skupinami), si proto vyvinuly odlišnou identitu v raných postmykénských dobách.

Mapa 15 Řecké dialekty v klasickém období. Podle Johna Chadwicka, „Řecké dialekty a řecká prehistorie“, *Greece & Rome*, 2. řada, sv. 3 (1956). Se svolením Oxford University Press.

Mnohem ranější mykénský dialekt známý z tabulek lineárního písma B má již východořecký charakter a je zřejmé, že variety tohoto typu byly kdysi rozšířeny v jižním Řecku až po Boiótii a se »západořečtinou« hraničily na široké frontě severně a západně od mykénské centrálního území. Zdá se tudíž, že pozdější rozrušení a nové rozdělení mezi východ a západ je výsledkem migrace během temných staletí. Attické, iónské, ba i aiolské dialekty by mohly v zásadě být výsledkem postmykénské vývoje stejně jako rozdíl mezi severní (severozápadní) řečtinou a jižní (peloponéská dórština) větví západní řečtiny. Arkádstina představuje zbytek mykénské mluvy po příchodu západořeckých mluvčích ze

severu, kdežto kyperština (jediný klasický dialekt psaný slabičným písmem, příbuzným lineárnímu písmu B, je dialektem prvních kolonistů.

Nejstarší literatura

Řecká literatura nejstaršího období se vyznačuje nářeční formou, která je věrným obrazem mluvy toho kraje, kde se poprvé vyvinuly jednotlivé žánry nebo kde nabyly definitivní podoby. Jako příklad jsou to homérické eposy *Ílias* a *Odyseia*, představující vrchol tradice ústní poezie, která kvetla v Iónii koncem »temných staletí« (polovina 8. stol. př.n.l.) a zde užitý dialekt je v zásadě iónský. Tato tradice má zřejmě téměř jistě své kořeny v mykénském období a navíc existuje důkaz o paralelní aiolské tradici, z níž je přijata frazeologie, přizpůsobená iónštině, pokud to bylo kompatibilní s epickým metrem. Jazyk těchto básní je ve skutečnosti splynutím iónštiny s archaismy a aiolismy, zachovanými vzhledem ke své metrické využitelnosti pro vývoj rytmicky daných systémů ustálených formulí, což bylo podstatné pro orální kompozici a pro vystupování před posluchači.

Nesmírná prestiž těchto epických básní působila na řecké chápání poezie i do budoucnosti; stejně tak i všechny ostatní žánry vykazují jistý stupeň ovlivnění epikou v tom smyslu, že jejich jazyk není totožný s jazykem všedního úzu a využívá k tomu archaismů a neobvyklého slovníku, vypracovává i zvláštní frazeologii a vyhýbá se provincialismům. Jazyk lyriky chóru vykazuje např. vysokou frekvenci epicismů a aiolismů v kombinaci s obecnou dórštinou (kterou však nelze lokalizovat); to odráží rozhodující úlohu dórštiny ve vývoji uměleckých žánrů. Ba i pro athénskou tragédii v 5. stol. př.n.l. (dramata Aischylova, Sofoklova a Euripidova) je příznačné používání archaického (a neattického) slovníku spolu se stylizovanou attičtinou. Její chorální lyrika je nadále proniknuta silnou, byť i značně konvencionalizovanou dórskou složkou. Lze stručně shrnout, že jazyk téměř veškeré rané řecké poezie je do jisté míry archaizující, umělý a pro svůj žánr specifický.

Během 6. stol. př.n.l. opět v Iónii vyústila literární próza vývojem, spjatým s počátky období intelektuálního kvasu, jenž již uvádí dobu klasickou. Brzy se rozvíjí forma literární iónštiny, a to značně odlišná od ustálených variant známých z napsů; stává se nástrojem pro nové obory vědy, filozofie a historiografie. Prestiž těchto děl byla taková, že jí – alespoň na nějakou dobu – používali odborníci bez ohledu na svůj vlastní dialekt.

Vznik a vývoj standardního jazyka

V průběhu 5. stol. př.n.l. se staly Athény v důsledku svého úspěšného úsilí postavit se perským výbojům velkou imperiální silou a záhy i předním ohniskem kultury celého řeckého světa. První prozaická literatura, vzniklá v Athénách (např. *Thúkýdidova historie*), byla sice psána v attičtině, ale je tu znatelný iónský vliv z respektu k iónské tradici; prvky této attičtiny s iónskými prvky se začínají brzy objevovat dokonce i v úředních zápisech. Kolem 4. stol. př.n.l. jedinečná kulturní prestiž Athén v oborech jako rétorika (např. *Ísokratés*) a filozofie (Platón a *Aristotelés*) byla taková, že spisovná attičtina se stala normou pro jakýkoli důležitý písemný projev v celém řeckém světě.

Vývoj attičtiny k standardnímu spisovnému jazyku podporoval na jiné úrovni fakt, že v athénském impériu byla ve městech široce zastoupena iónština. Rutinní nářeční kontakt vedl k postupnému zatlačování iónštiny (shora dolů) jako odlišné nářeční skupiny a ke vzniku nadnářeční formy administrativní attičtiny (»velká attičtina«) značně ovlivněné iónštinou v morfologii, syntaxi i ve slovníku. Jako »obchodní jazyk« střední a vyšší třídy v mluvené i psané podobě tato varieta, blízká spisovné attičtině, která navíc měla propojení na vysokou kulturu, brzy expandovala i za hranice Athén.

Rozhodujícím krokem k tomu, že se (velká) attičtina stala standardním jazykem řeckého světa, bylo její přijetí jako prestižního symbolu helénské kultury na dvoře rychle se rozvíjejícího makedonského království v 5. stol. př.n.l. Poté co se Makedonie zmocnila kontroly nad řeckými městy a – posléze v důsledku tažení Alexandra Velikého proti Peršanům v 2. polovině 4. stol. př.n.l. i rozsáhlých území od Egypta až po hranice Indie – se attičtina prosadila jako úřední administrativní jazyk v celé makedonské říši a vrcholná díla athénské literatury se stala neodmyslitelnou součástí vzdělání. Svět »helénistického« Řecka se brzy rozpadl mezi četné dědičné monarchie v Sýrii a v Malé Asii.

Bezprostředním výsledkem tohoto vývoje byl ve starém Řecku jev, známý jako diglosie: místních nářečí se používá v každodenní komunikaci a v jednání o místních záležitostech, kdežto »koiné« čili »nářečí obecného« se používá pro ostatní potřeby a klasická spisovná attičtina zasahuje prostřednictvím vzdělávacího systému i do úzu vyšších tříd.

Z různých střetů v jazykové rovině se zpočátku setkáváme s interferenčními jevy v nářečních nápisích. Staré dialekty, vystavené stále silnějšímu tlaku ze strany koiné, nakonec klesají na úroveň nářečí, existujícího jen v mluvené formě, zatímco nejen psaná koiné, ale i její regionální variety (s regionálními akcenty a místními rozdíly) se stávají přirozeným prostředkem vyjadřování. Dnešní řecké dialekty mají nakonec svůj původ v místních formách koiné, i když v některých venkovských oblastech substrátové prvky (hlavně lexikální a fonologické) dosud odrážejí dávné nářeční jevy. Zvláštní výjimkou je rychle mizející mluvený dialekt jihovýchodního Peloponnésu (→ **cakonština**), který v důsledku své zeměpisné a později politické izolace nebyl pod silným vlivem koiné a zachoval si výrazný dórský charakter.

V »novém« řeckém světě se helenizace projevovala především ve městech založených dobyvateli a osídlených kolonisty ze starého řeckého světa. Řecko-makedonští aristokraté používali standardní koiné pro všechny všední potřeby a vzdělávací systém založený na studiu klasické (hlavně attické) literatury, což vedlo k tomu, že původní směsice starých dialektů, přenesených velkou masou obyvatel, se transformovala v nové mluvené variety koiné¹.

V mnoha oblastech se stal bilingvismus každodenní praxí, poněvadž místní obyvatelé se snažili o integraci a výuka a užívání standardní psané koiné byla široce rozšířena (spolu se spisovnou klasickou attičtinou, pokud se jednotlivcům dostalo vyššího vzdělání) vedle místních mluvených variet (počínaje vysokým a konče regionálním domácím náře-

čím v závislosti na úrovni kontaktů). Takto se nakonec stala z řečtiny lingua franca helénistického Východu.

Studium klasické minulosti bylo pro helénistickou kulturu sice nejdůležitější, neboť to byl prostředek, jak zajistit jednotu všech jednotlivých míst vzájemně oddělených; toto období však přineslo i radikální změny v přírodních vědách a ve filozofii. Psaná koiné, vhodně přizpůsobená, se chápala jako médium přiměřené k zápisu jejich výsledků. Básníci však považovali koiné za »sterilní« a znovu se vraceli k literárním dialektům, napodobujícíce jejich užívání u klasických autorů. S průběhem času si však elita uvědomovala mezeru, která se rozevřela mezi kanonizovanou attičtinou a koiné, která dokonce i ve svém vysokém stylu začínala reflektovat vývojový proces v mluveném jazyce. Jako důkaz mohou posloužit administrativní zápisy, dále Septuaginta (překlad starého zákona do řečtiny pořízený pro židovské obyvatele Alexandrie 70 židovskými učiteli v 3. a 2. stol. př.n.l.) a egyptské papýry, zahrnující úřední dokumenty, soukromé dopisy a zlomky »lidové« literatury. Odtud i jazyk beletristických prozaických žánrů (např. Polybiova Historie z 2. stol. př.n.l.) se stal konzervativnější, a tak se začal stylisticky i gramaticky odlišovat i od náročných spisů technického nebo úředního charakteru.

Během 2. poloviny 1. stol. př.n.l. dosáhl tento trend vrcholu v atticistickém hnutí, které usilovalo o návrat jazyka náročné prózy a deklamace k jeho »klasické« čistotě prostřednictvím rigorózního napodobování nejlepších autorů. Zčásti jde o reakci na předcházející oživení zvláštního květnatého rétorického stylu známého jako »asijský« (podle oblasti, kde se poprvé rozvinul), avšak trvalý průnik atticismu je v kontextu stále silnějšího zasahování Říma do helénistického světa od poloviny 1. stol. př.n.l.

Na rozdíl od Západu, kde se mohli Římané prezentovat jako nositelé kultury, byl helénistický svět střediskem vysoké kultury již dávno. Římané proto činili rozdíl mezi starými Řeky (před 2. stol. př.n.l., tj. před římskou nadvládou), jejichž městskou kulturu obdivovali, a soudobými Řeky, kteří byli podle jejich názoru dekadentní, a proto potřebovali morální autoritu, kterou pro ně mohli představovat sami Římané. Řecká kultura v římské interpretaci byla chápána ve vztahu k univerzálnímu rámci zákona, zvyklostí a etických ideálů. Římský imperialismus získal tudíž oprávnění stále více zasahovat na základě hodnot spjatých s touto zvláštní rekonstrukcí řecké minulosti.

Není divu, že odcizení od politického systému, na nějž neměli téměř vliv, vedlo u Řeků k nostalgii po dávné minulosti a ke konstrukci kulturního světa, v němž byla jejich vlastní předpojatost mimo kritiku. Zároveň však měli pocit, že prostřednictvím kultury na své římské vládce nějak zapůsobí. Kolem 2. stol. n.l. obnovená prosperita a kulturní sebevědomí podnítily vznik neobyčejně ornamentálního výrazu helénismu, známého jako druhá vlna sofistiky. Tento symbol adaptability řecké městské aristokracie, i když v mnohém připomínal moderní obrození, vycházel z touhy znovu navázat na klasiku a obnovit dávnou literární slávu. To si vynutilo paralelní oživení jazyka jako prostředníka a atticismus rozbujel ve vzdělaných kruzích jako nikdy dříve, povzbuzen jak římským opojením řeckou minulostí, tak i tím, jak se řecká aristokracie pyšnila starým jazykem, který ji odli-

Řecké písmeno (název)	Starořecká výslovnost 5–4. stol. př. n. l.	Dnešní výslovnost
A α (alfa)	[a, á]	[a]
B β (béta)	[b]	[v]
Γ γ (gamma)	[g]	[ɣ, j]
Δ δ (delta)	[d]	[ð]
E ε (epsilon)	[e]	[e]
Z ζ (zéta)	[dz]	[z]
H η (éta)	[é]	[i]
Θ θ (théta)	[th]	[θ]
I ι (ióta)	[i, í]	[i, j]
K κ (kappa)	[k]	[k]
Λ λ (la/m/bda)	[l]	[l]
M μ (mý)	[m]	[m]
N ν (ný)	[n]	[n]
Ξ ξ (ksí)	[ks]	[ks]
O ο (omíkrón)	[o]	[o]
Π π (pí)	[p]	[p]
P ρ (ró)	[r]	[r]
Σ σ/ς (sígma)	[s]	[z]
T τ (tau)	[t]	[t]
Υ υ (ýpsílon)	[y, ý]	[y]
Φ φ (fí)	[p ^h]	[f]
X χ (chí)	[k ^h]	[ch, s]
Ψ ψ (psí)	[ps]	[ps]
Ω ω (ómega)	[ó]	[o]

Obrázek 13 Řecké písmo a jeho výslovnost

šoval od profánního davu. Spisovná attičtina, které bylo v této době již 600 let, byla považována za »správnou« formu řečtiny, kdežto koiné za degenerovanou variantu, ve své vyšší formě sice přijatelnou pro praktické účely, ale obecný soud hlásal, že její úpadek způsobila neznalost a ledabylost.

Attický nebo atticizující styl (ovšem nedokonale dodržovaný) se nyní stal cílem každého autora umělecké prózy. Ba i ti, kdož odmítali vyhraněný atticismus jako pedanterii, přijali styl, uznávající klasické prvky za své. Odtud se odvozuje fakt, že vývoj koiné ve svých nejvyšších vrstvách se projevoval neustálým kompromisem mezi ustáleným klasickým ideálem a vývojem mluveného jazyka (u elity bylo tomu na překážku vzdělání). To vedlo k situaci, že jazyk impéria se s příchodem křesťanství i církevní administrativy stále více vzdaloval od běžné řeči, třebaže koiné ve svých nejnižších vrstvách (např. v dopisech lidí se zanedbatelným klasickým vzděláním) byla s vývojem mluvené řeči samozřejmě spjata těsněji. Od tohoto období můžeme hledat doklady »přirozeného« vývoje řečtiny v neliterárních textech, v nichž atticizující vliv – ať z neznalosti nebo záměrně – do značné míry chybí.

Křesťanská řečtina

Zvláště zajímavý je Nový zákon, psaný (event. v případě několika knih z aramejštiny přeložený) nízkým až středním stylem lidmi, kteří v zásadě neměli literární vzdělání. Jakmile se křesťanství stalo oficiálním náboženstvím římské říše, mohli bychom očekávat posun ve prospěch »obyčejné« koiné jakožto jazyka písma, ale postupné pokřesťanstění aristokracie vedlo ve 4. a 5. stol. k doktrinálním diskusím, jež nutně probíhaly v širokém intelektuálním rámci řecké pohanské kultury. Byl to vývoj, který učeným křesťanským rozpravám vtiskl atticizující normu. Zatímco na jedné straně první apoštolové bezvýhradně odmítali pěstovanou »spisovnou« řečtinu, byla pozdější patristická literatura bez zábran psána stylem silně ovlivněným klasickým učeným jazykem. Pro první období tu stojí vynikající postavy jako Kléméns Alexandrijský (konec 2. stol. n.l.–3. stol. n.l.), Órigenés (184–254), později Eusebius (260–339), Basilio Veliký (329–379) a Jan Zlatoústý (Chrysostomos, 347–407).

Řečtina v římské říši

Helénistický svět byl od konce 1. stol. př.n.l. plně včleněn do římské říše, avšak řečtina zůstala na východě jediným jazykem kultury a vzdělání a Římané jí vcelku ochotně také užívali jako ustáleného jazyka administrativy pro většinu praktických potřeb. Latina z toho důvodu nikdy nepředstavovala pro řečtinu vážnou hrozbu (bez ohledu na její široké používání např. v právnických povoláních a v armádě), i když řečtina přirozeně přijala množství výpůjček a v obou jazycích lze pozorovat jisté znaky konvergence na jiných úrovních. Rozdělení říše na západní a východní část (Byzanc) koncem 4. stol. n.l. pozice řečtiny posílilo a po konečném zániku římského státu na západě v 5. stol. n.l. nahradila řečtina ihned latinu i v jejích ostatních funkcích (obyvatelé byzantské říše i s hlavním mēs-

tem Konstantinopolí se po celou dlouhou dobu svých dějin považovali za »Římany« – Romaíkoí).

Byzantská řečtina

Byzanc sice znovu získala severní Afriku a Itálii, avšak nájezdy »barbarů« postupně trhaly její území kus po kuse. Persie byla sice poražena v 7. stol., ale následovaly výboje Arabů, z nichž vyšla Konstantinopol oloupená o Přední východ a Egypt; ve stejné době přicházející vpád Slovanů vedl ke ztrátě větší části Balkánského poloostrova. Ale mezi léty 850–1050 ukázali Byzantinci, že mají dost sil, a získali většinu ztracených zemí zpět a ortodoxní křesťanství spolu v jinými stránkami byzantské kultury proniklo na Moravu, do Bulharska a do Ruska (→ **cyrilice** je výsledkem úsilí řeckých misionářů o přizpůsobení řeckého písma pro slovanštinu). Věci se však znovu změnily k horšímu, když Normané napadli jižní Itálii a seldžučtí Turci okupovali východní a střední část Malé Asie po vítězství u Mantzikertu (sv. od jezera Van) roku 1071. Ale to horší mělo teprve přijít. Oživení Západu a vzrůstající moc papežství vedly ke křížáckým výpravám, jimž byli v patách italští obchodníci, většinou zisk. Zlé tušení se stalo skutečností r. 1204, když čtvrtá křížácká výprava vydrancovala Konstantinopol a převážná část byzantské říše byla rozdělena mezi vítěze, mezi nimiž byli na předním místě Benátčané. Hlavní město a část Peloponnésu se nakonec sice vrátily pod byzantské panství, avšak Byzanc se již nikdy ani vojensky, ani hospodářsky nevzpamatovala. V 15. stol. zůstala z celé říše prakticky jen Konstantinopol, a osmanští Turci, kteří již zaplavili velkou část východní Evropy, dobyli města v květnu 1453.

Na počátku byzantského období lze pozorovat obrovský nárůst křesťanské literatury, zvláště pokud se týče církevních dějin a životopisů svatých. První kategorie užívala attickeho stylu tradiční historiografie, avšak druhá se zabývala spisováním příběhů pro širší veřejnost a užívala střední nízké vrstvy současné koiné, podobně jako evangelia. Po katastrofách v 7. stol. literární produkce až do 9. stol. upadala. Z minulého období nejlépe přečkaly kroniky, žánr, vzniklý ze snahy sjednotit jednotlivé složky byzantské kultury asimilací biblických a řecko-římských dějin do jednotného rámce od stvoření světa až do současnosti. Zpočátku byly kroniky psány jako příručky, a proto využívaly střední vrstvy koiné, tj. běžného administrativního stylu. S příchodem stability a důvěry objevuje se i řada klasických »návrátů«, v nichž pozorujeme zájem o antické literární formy a o nové soustředění na sebestvrzující atticismus. Významnou postavou je zde vedle Fótia, polyhistora a konstantinopolského patriarchy (9. stol.), v 11. stol. Michail Psellós, filozof, historik a státník.

Byzantská říše, původně konglomerát národů, kde řečtina nebyla ani jediným jazykem kultury (natožpak jediným jazykem, kterým se v říši mluvilo), se po seldžuckých vpádech omezila na území, kde většinu tvořili mluvčí řečtiny. To vzbudilo cosi jako »řecké« národní uvědomění, a tím významnou změnu v postoji k jazyku; to umožnilo poprvé v historii kultivovat lidové formy řečtiny v literatuře pro vzdělané vrstvy. Zatímco atticisté ve 12. stol. (např. Anna Komnénéa, autorka historické prózy *Alexias* o době vlády svého otce Ale-

xia Komnéna) hledali »řeckou« identitu v dávné minulosti, jiní autoři ji naopak hledali v experimentování s jazykem ústní lidové slovesnosti a s všedním jazykem ulice. Jedna verze »eposu« o Digenésu Akritovi je vlastně přepracováním ústních vyprávění o husarských kouscích na někdejších východních hranicích (jeho jazyk zachovává směs starých a nových forem, charakteristickou pro ústní tvorbu, i formy z různých dialektických oblastí s různou metrickou hodnotou); naproti tomu žertovné prosebné básně adresované císaři, které se zachovaly pod jménem *Ptóchoprodromos* («chudý Prodromos») užívají téhož metra a velmi podobného jazyka, ale humorně jej přizpůsobují novému obsahu a prostředím začleněním soudobé frazeologie a parodickým kladením lidových a učených tvarů vedle sebe (což byl nejspíše charakteristický rys mluvených i psaných projevů mnoha lidí, kteří zvládli klasickou řečtinu právě jen natolik, aby v tom měli dokonalý zmatek). Experimenty tohoto druhu skončily s politickou desintegrací na konci 12. stol. a spisovný jazyk na základě jazyka lidového se znovu objevuje s veršovanými romancemi 14. století, kdy se pod vlivem západních vzorů stává posléze vyjadřovacím prostředkem beletrie.

Řečtina v období tureckého panství

V osmanské říši dochází k rychlému zániku originální literatury. Udržely se pouze tradiční psané formy řečtiny, zvláště různé stylistické vrstvy administrativní koiné, kterých se užívalo v jediné zbývající řecké instituci – v ortodoxní církvi. Psaná řečtina, která by zachycovala mluvenou normu, se znovu stala náhodným výsledkem neznalosti – ponecháme-li stranou ústní lidovou slovesnost (je většinou mimořádně vtipná a hluboce dojemná), která dovede použít lidového jazyka tvořivě. Mluvený jazyk začal přijímat mnoho tureckých výpůjček a v izolovaných oblastech jako Kappadokie v centrální Anatolii se přejímají i fonologické a gramatické jevy turečtiny. V oblastech mimo osmanskou říši přestaly samozřejmě platit zákony a způsoby centralizované Byzance již s příchodem »latinského« panství roku 1204; zde se místní formy řečtiny dostaly pod vliv → **romanizace**, zvláště v italské (benátské) podobě, avšak také získaly vlastní prestiž jako úřední, event. spisovné médium. Na Krétě, ovládané Benátčany, se objevuje nářeční literatura mimořádné hodnoty a spolu s poezií krétské renesance zaujímá v řeckém literárním kontextu význačné postavení. To všechno bohužel vzalo za své, když se Kréta roku 1669 stala kořistí Turků.

Poněvadž neexistoval řecký stát ani území kompaktně obývané Řeky, kde by působil vliv Západu déle než jen krátkodobě, nedostalo se ani renesančním idejím dostatečného prostoru a v nové době se nevytvořily podmínky pro vývoj standardní novořečtiny. Církev a řecká aristokracie lpěly na svých dávných tradicích, a pokud se objevily pokusy o standardní jazyk, byly příliš místně omezené, než aby mohly mít širší dosah. Jazyková otázka se vyostřila teprve v důsledku proniknutí osvícenského myšlení do řeckých oblastí osmanské říše, především prostřednictvím italských a jiných západních univerzit, kde se mnoho Řeků seznamovalo s vyšším vzděláním. V té době se zvýšil podíl Řeků na kontrole zahraničního obchodu osmanské říše často prostřednictvím řecké diaspory v Egyptě,

v Rusku a v mnoha cizích zemích. Jistý počet řeckých aristokratických rodin fakticky řídil osmanskou zahraniční politiku z Istanbulu a podílel se na vládě v podunajských knížectvích (Valašsko, Moldávie – v dnešním Rumunsku), kam také doléhaly západní ideje z Vídně po Dunaji.

Hledání moderního standardu

Mezi vzdělanými Řeky existoval široký konsensus, že standardní spisovný jazyk je zásadně důležitý pro rozvoj masového vzdělání jako nástroj kultury a administrativy v budoucím řeckém státě. Neexistoval ovšem žádný konsensus, jak by měl tento jazyk vypadat. Diskuse se vedly na široké platformě poněkud ironicky v běžném rétorickém stylu, jak se mezi vzdělanci vyvinul ne ze stylu archaického, ale archaizujícího, používaného v normálním jazyce administrativy, který v daných případech připouštěl některé jevy, zvláště syntaktické i lexikální, přejaté z mluvené řečtiny. Někteří diskutující obhajovali stanovisko, že tento styl je základem pro další vývoj standardního jazyka, víceméně v souhlasu s mluveným územím vzdělaných vrstev, jiní naproti tomu prosazovali myšlenku »čistoty« jazyka ve smyslu klasické attičtiny. Jiné skupiny by se zase byly raději opřely o archaičtější formální jazyk aristokracie a církevní hierarchie, a ještě jiné povzbudilo západní zaujetí pro antické Řecko a v zajetí pocitů, které zrodily tzv. druhou vlnu sofistiky, dokonce plánovali obnovení klasické attičtiny. Proti všem, kteří obhajovali jakousi formu »učeného« jazyka, stála radikální skupina, která pod vlivem západních teorií prosazovala myšlenku národního jazyka, založeného na živé řeči lidu.

Na tomto místě bude užitečné podat pozadí historických událostí od doby, kdy se Řecko zbavilo osmanské tyranie. Vzrůstající národní uvědomění, zděšení intelektuálů nad řeckou zaostalostí a všeobecná frustrace z osmanské brutality a neschopnosti – to všechno nakonec vedlo k válce za nezávislost a k založení autonomního řeckého království jižně od linie Arta-Vólos. To, co v dějinách Řecka následovalo, lze charakterizovat jako ekonomickou slabost, politickou rivalitu (nejdříve mezi royalisty a republikány, později mezi pravíci a levíci) a iredentismus (většina velkých center s řeckým obyvatelstvem se nadále nacházela mimo hranice nepatrného království). V období před 1. světovou válkou dosáhlo Řecko téměř své dnešní rozlohy, avšak roku 1922 došlo ke katastrofě: Řekové se pokusili využít definitivního rozpadu osmanské říše a zahájili válečné tažení do nitra Malé Asie, které skončilo drtivou porážkou. Jejím důsledkem byla vynucená výměna obyvatelstva, což vedlo k definitivnímu konci několikatisícileté řecké přítomnosti v Asii a k přílivu půldruhého milionu uprchlíků. Další politická nestabilita vedla k vojenské diktatuře a po hrůzách německé okupace k válce občanské, a to mezi komunisty, kteří byli vedoucí silou v odboji, a vládními silami, podporovanými Velkou Británií a Spojenými státy. Politické nesnáze pokračovaly i po porážce komunistů a nakonec vyústily v další pravicovou diktaturu (1967–1974). Toto hořké dědictví bledne teprve v poslední době: byla zrušena monarchie a Řecko se stalo členskou zemí Evropské unie (1981), což zajistilo prosperitu a demokratickou vládu. Vzájemné podezírání a nepřátelství mezi Řeckem a Tureckem

nicméně trvá a je živeno územními spory v Egejské oblasti a neřešeným problémem Kypru.

Po založení řeckého státu došlo k faktickému zavedení jazykové formy *katharevusa* ([katharevusa] – »očistěný jazyk«), zpočátku dočasně pěstovaný psaný jazyk, který však byl v průběhu 19. stol. podroben postupné purifikaci, »očišťování« od cizích prvků (tedy archaizací).

V osmdesátých letech 19. stol. odmítli mnozí básníci a dramatici rostoucí sterilní umělost jazyka *katharevusa* a začali psát v jazyce *dimotiki* (démotiké, tj. lidovém); vedoucím činitelům démotického hnutí to dodalo odvahy k úsilí o úplné odstranění *katharevusy*. Jazyk *dimotiki* byl sice v roce 1913 zaveden do základních škol, ale jinde se prosazoval jen váhavě. Skutečnou překážkou se stala politizace jazykové otázky, neboť vládnoucí klika začala zcela falešně spojovat věc *dimotiki* s revoluční levicí. Teprve roku 1964 byla *dimotiki* postavena na stejnou úroveň jako *katharevusa* ve školách, avšak vojenská diktatura v období 1967–1974 okamžitě reformu zvrátila a konečné přijetí *dimotiki* jako úředního jazyka muselo počkat na odchod tohoto nenáviděného režimu. Po roce 1974 je *katharevusa* zpravidla vázána na jurisdikci, na armádu a církev. Dnes fakticky skomírá, což znamená i konec období diglosie, trvajícího 2000 let. Řekové se konečně zbavují břemene své jazykové minulosti (byť i za cenu toho, že valná část starší literatury se tím stává pro neodborníka nedostupná). Přes to všechno zůstává poměr mezi dnešní a starou řečtinou ožehavým problémem ~ jak pro vzdělání, tak i pro politiku. Tvůrčí spisovatelé dosud experimentují s různými jazykovými vrstvami, které jsou odrazem složitých dějin jejich jazyka.

Dnes se termínu *dimotiki* užívá zřídka, je běžně nahrazován spojením »obecná« nebo »standardní« řečtina. Je to dáno tím, že příliš umělá polarizace teoretických diskusí dlouho zakrývala fakt, že institucionalizace *katharevusy* zanechala silné stopy i na tradiční mluvené *dimotiki*. Tento typ jazyka nebyl ovšem homogenní ani na počátku 19. stol., uvažujeme-li zeměpisné rozšíření jazyka: byla to šťastná náhoda, že revoluce měla své středisko na Peloponnésu, v oblasti, jejíž dialekt neprošel fonetickými změnami jako dialekty severní, ani si nezachoval krétské a kyperské archaismy. Jazyková situace na Peloponnésu se nepříliš lišila od tradičního jazyka lidové literatury a mluveného úzu v Konstantinopoli (Istanbulu). V jižním Řecku se nově vyvinula nová mluvená koiné, založená na peloponézštině, ale ovlivněná dialekty mluvčích, kteří přišli do nového království ze všech stran řecky mluvícího světa.

Zastánci démotické jazykové formy jako základu národního jazyka se v kritické době koncem 19. stol. dokázali vyrovnat se skutečností, že nebyla mluvnicky ani lexikálně dostatečně propracována; proto byli nuceni v mluvnici a ve slovníku přistoupit k tvoření nových démotických tvarů a slov na historických slovních základech. Lidé, kteří nabyli vzdělání na základě formy *katharevusa*, ve své většině tyto »umělé« tvary a slova odmítali, instinktivně dávající přednost přímým výpůjčkám ze staré řečtiny (pokud možno minimálně upraveným). Jejich mluvený jazyk se tudíž přirozeně vyvinul jako smíšená forma, přičemž psané variety, obsahující více prvků formy *katharevusa*, se začaly více používat

v převážné většině pravicového tisku. Démotické mluvnice z 20. stol., vycházející z normalizace úzu lidových písní a počátků démotické literatury, nezasažené vlivem *katharevusy*, představují jistý ideál, který již zaostal za skutečností. Na počátku 20. stol. stály vesnické dialekty nevzdělaných vrstev v kontrastu se smíšeným územím městských tříd. Protože však se standard mezitím rozvíjel ve směru vlastní vnitřní koherence a začínalo se ho postupně užívat i v psané formě a v mnoha oblastech, kde dosud dominovala *katharevusa*, přirozenou cestou získával další charakteristické rysy starého psaného jazyka, jež pak přešly do užívání v mluvené řeči vzdělaných vrstev. Řada démoticky uvědoměle zaměřených spisovatelů sice nadále zachovává pravidla svého ideálního jazyka, avšak sám tento jazyk se fakticky mění v umělý »literární« dialekt. Dnes je situace taková, že obě místně mluvené variety (které jsou ovšem navíc pod tlakem všeobecného vzdělání a působení rozhlasu a televize) a psaná démotická forma se dají považovat za dialekty, jež oba patří pod společného jmenovatele, což je standardní současná řečtina, dnešní forma mluveného a psaného jazyka, jehož užívá vzdělaná většina ve větších městských centrech.

Od doby války za nezávislost se řecká literatura bohatě rozvinula do šíře i do hloubky a poznamenejme, že ani jedno z velkých literárních děl nebylo napsáno v *katharevuse*. K vynikajícím spisovatelům mezinárodního věhlasu patří Aléxandros Papadiamándis (1850–1911), užívající ve svých krátkých povídkách živé a srozumitelné *katharevusy*, kombinované s mnoha démotickými dialogy, dále romanopisec Nikos Kazantzákis (1883–1957) a básníci Konstandinos Kaváfis, Jorgos Seféris (1900–1971) a Odiséas Elýtis (1911). Seféris a Elýtis jsou nositeli Nobelovy ceny.

Dnešní jazyková situace

Řečtina je jediným úředním jazykem v Řecké republice (asi 10 milionů mluvčích) a spolu s →**turečtinou** jedním z úředních jazyků v Kyperské republice (kolem 500 tis.); velké řecké komunity v diaspoře jsou v Severní Americe, v Austrálii, v Německu a ve Velké Británii jako výsledek nedávného přistěhovalectví a migrací (kolem 2–3 milionů). O řeckých mluvčích ve vlastním Řecku neexistují podrobnější informace, neboť se zde od r. 1951 nekonalo sčítání, které by zjišťovalo zastoupení jednotlivých jazyků menšin. V různých obdobích v minulosti se mluvilo řecky na různých místech na Balkáně, v jižní Itálii a na Sicílii, v Turecku, na Předním východě a v Severní Africe, na Ukrajině a na Kavkaze. Menší počet řeckých mluvčích dosud žije na některých uvedených místech (z nich je snad nejvýznamnější jižní Albánie). Ve 20. stol. došlo k masovým přesunům řeckého obyvatelstva v rámci výměnných akcí mezi Řeckem, Bulharskem a Srbskem v letech 1913–1919, mezi Řeckem a Tureckem roku 1923 a v rámci repatriace ze Sovětského svazu r. 1919 a z Egypta za Násira po roce 1952. Uvnitř samého Řecka proběhla německá deportace a genocida soluňských sefardských Židů během 2. světové války. Výsledkem všech těchto akcí je téměř úplná jazyková homogenita s výjimkou malého počtu osob mluvčích makedonsky (v řecké Makedonii), vlašsky (viz →**aromunština** a →**meglenorumunština** – v Makedonii a Epiru) a →**albánsky** (v Epiru, Attice, Boiótii a na Peloponnésu); v Thrákii mluví turecky

asi 100 tis. obyvatel, kteří se v rámci podmínek výměny z roku 1923 nemuseli vystěhovat (podobně jako istanbulští Řekové, kteří se však pod tlakem perzekuce téměř všichni vystěhovali do Řecka).

Dnes se současného standardního řeckého jazyka používá v celém vzdělávacím systému, na úřadech, v novinách a rozhlase i televizi, i když se něco z *katharevousy* nadále udržuje v advokacii, soudnictví, v armádě a v ortodoxní církvi, kde se stále užívá byzantské liturgie spolu s původním zněním Nového zákona (1. stol. n.l.). Hlavní mluvená nářečí lze dělit na peloponésko-heptanesijské (základ současného standardu) severní, staroathénské (jehož zbytky dožívají v Megaře a na centrální Euboji), krétsko-kykladské a jihovýchodní podskupiny, z nichž poslední zahrnuje v lecčems odchýlná nářečí kyperská. Ve vlastním Řecku jsou všechna uvedená nářečí pod vlivem současného standardu. Dialekty Kappadokie zmizely v důsledku výměny obyvatelstva, avšak pontské dialekty z jižního pobřeží Černého moře mají stále své mluvčí v rodinách přistěhovalců, i když podléhají postupné asimilaci; stejným dialektem hovoří i malé skupiny řeckých muslimů, kteří dnes obývají kraj kolem Trabzonu (Trapezunt). Málo početní jsou řečtí mluvčí žijící v odlehklých vesnicích Kalábrie a Otranta v jižní Itálii. Řecká nářečí z Itálie se přirozeně značně odlišují od vlastních řeckých dialektů, neboť jsou celá staletí odříznuta od hlavního vývojového proudu jazyka a bylo by je možno oprávněně klasifikovat jako samostatné jazyky.

Třebaže řečtina byla přes dvacet staletí značně rozšířena a fungovala jako lingua franca v období helénistickém, římském, byzantském, ba i osmanském (původně jako jazyk diplomacie, později jako jazyk administrativy v Dunajských knížectvích), nacionalismus devatenáctého století a přesuny obyvatelstva ve století dvacátém vytvořily situaci, že se řečtina nevyučuje jako druhý jazyk v žádné neřecké komunitě; je ovšem jedním z úředních jazyků Evropské unie.

Blass, F. W., Debrunner, A.. 1961. *A Greek Grammar of the New Testament*, 6. vyd. Chicago a London.

Browning, R.. 1983. *Medieval and Modern Greek*. 2. vyd. Cambridge.

Holton, D.W., Mackridge, Philippaki-Warburton, I. 1997. *Greek: A Comprehensive Grammar of the Modern Language*, London.

Horrocks, G. C. 1997. *Greek: A History of the Language and Its Speakers*. London.

Liddell, H.G., Scott, R., Jones, H. S., MacKenzie, R. 1940. *A Greek-English Lexicon*, 9. vyd. Oxford.

Mackridge, P. 1985. *The Modern Greek Language*. Oxford.

Palmer, L.R. 1980. *The Greek Language*. London.

Schwyzer, E. 1939–71, *Griechische Grammatik*. (4 sv., 2. vyd. A. Debrunner 1959, sv. 3 a 4

J. Georgacas 1953, S. Radt 1971). München.

Sihler, A.L. 1995. *A Comparative Grammar of Greek and Latin*. Oxford.

Komnéné, A. 1996. *Paměti byzantské princezny Alexias*. Praha.

Nedělka, T. 2002. *Novořecko-český slovník*. (2. rozšíř. vydání) Praha.

Niederle, J., Niederle, V., Vorel, L. 1998. (fototyp. vyd. z r. 1956). *Mluvnice jazyka řeckého*. Praha.

Kolektiv. 1995. *Novořecko-český, česko-novořecký slovník*. Olomouc.

S

Sabelské jazyky

Termínu sabelština se užívá nejméně ve dvou různých významech; oba se vztahují k podskupinám →**italických jazyků**. Pro některé badatele, jako pro Petera Schrijvera v této encyklopedii (viz →**oskičtina**, →**umbrijština**) je synonymní s →**oskicko-umbrijštinou**. Jiní vědci (včetně Colemana 1986) tak nazývají pouze skupinu menších oskicko-umbrijských jazyků, pozůstávající z →**aequištiny**, →**marrucijsštiny**, →**marsijsštiny**, →**paclignštiny**, →**sabinštiny**, →**vestinštiny** a →**volsštiny**.

Coleman, R. 1986. The central Italic languages in the period of Roman expansion. *Transactions of the Philological Society*, 1986: 100–31.

vč

Sabelština, stará → Východní italské jazyky

Sabinština

Území Sabinů leželo na severovýchod od Říma a jeho centrem bylo Reate (moderní Rieti) (viz mapa 7). Dříve, než bylo jižní a nížinné části jejich území dobyto Římem roku 449, jejich země zahrnovaly rovněž Cures (dnes Corese) a Momentum (dnes Mentana) a Fidenae (moderní Castel Giubileo) v okruhu 20 km od Říma. Dosud nebyly objeveny žádné nápisy nepochybně sabinského původu; nápis o šesti slovech, který byl některými vědci označen za sabinský, byl v poslední době identifikován jako →**vestinský** (Coleman 1986). Jistým svědectvím, kterým je několik sabinských slov citovaných latinskými autory (např. *fasena*, odpovídající latinskému *harena* «písek»), prokazuje mimo veškerou pochybnost, že sabinština byla →**italický jazyk**, ale její přesný vztah k jazykům jako →**oskičtina**, →**umbrijština**, →**volsština** a →**faliština** zůstává nejistý.

Bruno, M.G. 1961–2. I Sabini e la loro lingua. Istituto Lombardo, *Rendiconti. Classe di Lettere e Scienze Morali e Storiche*, 95: 501–44, 565–640.